

ДО ПИТАННЯ ПРО КЛАСИФІКАЦІЮ МОВНИХ НОРМ

Г.В.Пашковська

(пошукувач, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

У статті аналізуються основні погляди лінгвістів на проблему класифікації норм.

В статье анализируются основные взгляды лингвистов на проблему классификации норм.

Особливий інтерес для мовознавців різних лінгвістичних шкіл і напрямків становить поняття норми. Дослідники намагаються всебічно вивчити такі важливі питання, як ознаки літературної норми, критерії її виділення, співвіднесеність мовної та літературної норм, стабільність і змінність норми, варіативність норми, типологію мовних норм тощо. Проте й досі існують значні розбіжності в наукових дефініціях, визначенні специфіки, критеріїв виділення мовних норм тощо. Ця неоднозначність, у свою чергу, призводить до відсутності їх єдиної докладної класифікації, що свідчить про різноаспектність підходів до вивчення досліджуваного мовного явища. Диференціація основних типів літературних норм є дуже важливим завданням як з теоретичного, так і з практичного погляду.

Метою нашої статті є опис основних наявних у лінгвістиці класифікацій норм за різними підходами.

Природа та функціонування літературних норм зумовлює існування різноаспектних типологій, які характеризують вказане явище з різних поглядів, за різними параметрами дослідження, що змінюються відповідно до парадигми знань. Так, переважна більшість лінгвістів (1; 2; 3; 4) виділяють норми окремих функціональних стилів; розрізняють норми мови й мовлення; норми субрівнів мовної системи тощо.

У середині 60-70 рр. ХХ ст. лінгвісти активно розробляли проблему класифікації мовних норм на основі віднесеності того чи іншого мовного явища до мови (її системи чи структури) або мовлення. Розмежування мовних норм за цією ознакою здійснив В.О. Іцкович у монографії «Мовна норма» (2). На думку лінгвіста, всі існуючі норми розподіляються на три типи. До першого віднесено ті, що визначаються системою мови, на відміну від систем інших мов. Ці норми є обов'язковими, для них не характерні винятки, а їх порушення означає вихід за межі можливостей, які надає система, тобто вживання не існуючих, неможливих у даній мові утворень. Другий тип становлять норми, котрі визначаються структурою мови. Вони накладають обмеження на можливості, які надаються системою. Ці норми також є обов'язковими, але відхилення від них не настільки очевидні, як порушення першого типу норм: у тих випадках, коли мовець уживає форму чи конструкцію, яка дозволена системою мови, але є відсутньою в її структурі, він використовує утворення, котре теоретично не суперечить основним закономірностям певної мови, він використовує те, чого в мові немає, але могло б бути. Також дослідник виділяє третій тип – смислові норми, які належать не до мови, а до мовлення і протиставляються першим двом типам (2). Така класифікація, на нашу думку, найточніше розкриває суть, місце та роль норм у мові.

Подібну диференціацію запропонував Ю.А. Бельчиков, виділивши три типи літературних норм. До першого він відніс загальнообов'язкові норми, які закріплюють і встановлюють структурні риси, особливості мови. Другий тип складають норми, що регламентують функціонування слів, фразеологічних одиниць, форм і конструкцій у літературній мові, на відміну від аналогічних явищ, поширених у діалектах, професійних чи взагалі соціально обмежених сферах мови, які знаходяться поза літературною мовою. До третього типу належать норми, котрі встановлюють чи регламентують вираження смислових чи емоційно-експресивних відтінків різними мовними засобами (5). Є очевидним, що у цій класифікації належність норм до системи мови чи мовлення накладається на іншу характеристику – віднесеність її до певного мовного рівня, тому при такому розподілі мовних норм відбувається більш детальна їх диференціація, що дозволяє глибше виявити специфіку явища.

Докладнішого опису зазначена класифікація норм отримала в працях М.М. Пилинського. Лінгвіст зазначав, що таке складне мовно-суспільне явище, як норма, потребує не одного, а багатьох принципів класифікації, тому власну типологію норм він розробив із урахуванням реального поділу мови на функціональні стилі, поділу норм на норми мови й мовлення, а також усіх характерних ознак норм, що висувалися іншими лінгвістами як основа поділу літературних норм. Згідно з вищезазначенним усі норми поділяються на недиференційовані загальномовні норми, функціонально-стилістичні норми мови, функціонально-стилістичні норми мовлення та ситуативні стилістичні норми мовлення. Норми першої групи безпосередньо відбувають факти системи мови та є найбільш обов'язковими, а порушення їх не тільки затруднює спілкування, а й робить його неможливим. До цього типу норм лінгвіст заразовував «усі мовні факти, які на рівні мови не виявляють чіткої функціонально-стилістичної приналежності, тобто найзагальніші норми вимови, словозміни, синтаксису, словотвору і загальновживану лексику та фразеологію» (1, 14). До норм другого класу належать мовні засоби, що вже диференціювалися в функціонально-стилістичному відношенні на рівні мови. Порушення цих норм призводить або до творення неіснуючих у мові слів, форм, конструкцій і т. д., або до неправильного, невластивого для системи мови вживання наявних мовних засобів. Найбільш наочними функціонально-стилістичними нормами є лексичні та фразеологічні норми. У тому ж випадку, коли загальномовні норми всіх рівнів починають виявляти свою функціональну належність у мовленні, маємо справу із функціонально-стилістичними нормами мовлення, на відміну від ситуативних стилістичних норм мовлення, які пов'язані з індивідуальною оцінкою всієї багатоманітності ситуацій реальної дійсності й конкретного мовного матеріалу (тексту), що їх відбуває (1). Таким чином, у класифікації норм М.М. Пилинського найповніше з усіх попередніх типологій здійснюється розподіл норм за класами, що й зумовило її застосування не лише сучасниками дослідника, а й лінгвістами наступних поколінь.

Категорія норм посіла центральне місце не лише в теорії мовної культури, теорії літературної мови, а й у теорії комунікації.

Наприклад, А. Єдлічка, розглядаючи типи норм мовної комунікації, аналізує погляди різних мовознавців. Коротко визначивши розбіжність у дефініціях стосовно типології норм (системні норми та норми застосування мови (комунікативні норми) у класифікації Д. Неріуса, граматико-семантичні та ситуативні – В. Хартунга, норми мовних рівнів та норм верbalної й невербалної поведінки – В. Барнета (3), лінгвіст указує на спільність виділення всіма дослідниками двох типологічних класів – норм, що стосуються системи мови, а також комунікативних норм. Тому перший тип становлять формаційні норми. До них належить сукупність мовних засобів і закономірностей їх використання, властивих певній формі існування мови. Цей тип норм приписаний певним комунікативним співтовариством і використовується як обов'язковий. Йому протиставляються комунікативні норми, які безпосередньо пов'язані з процесом комунікації, зумовлені ситуацією спілкування й регламентують використання не тільки вербальних, але й невербальних елементів. Крім двох зазначених різновидів, А. Єдлічка виділяє ще один тип – стилістичні норми, які не обмежуються проблемою вибору й уживання мовних засобів у тексті, а й регулюють тематичні, власне текстові й тектонічні компоненти (3). Отже, згідно з цією класифікацією, як і попередніми, норми поділено за віднесеністю до мови чи мовлення, проте основний акцент робиться на комунікативній спрямованості, на зв'язку норми з процесом спілкування, що є особливо актуальним у сучасній лінгвістиці.

У 80-ті роки ХХ ст. Л.І. Скворцов запропонував класифікацію норм за параметром можливості чи неможливості варіативності норми. Залежно від цього лінгвіст поділив їх на імперативні та диспозитивні. Перші з них є загальними й обов'язковими, варіантність у них неприпустима, вони пов'язані зі структурою мови. Їх порушення в мовленні мовця спричиняє вихід за межі літературної мови. Диспозитивні норми – це ті рекомендації, в яких вибір іншого варіанта (стилістично маркованого чи нейтрального) можливий. Імперативні норми змінюються разом з мовою і при кодифікації переважно чітко описуються, а диспозитивні – уточнюються, видозмінюються або аутуються (6). Такого ж поділу норм

дотримуються Н.С. Валгіна (7) та Л.В. Струганець (4). Оскільки існування кількох варіантів однієї норми нині визнане лінгвістами, існування вказаної класифікації теж вважаємо доцільним.

Згідно із зазначеним параметром здійснено і диференціацію норм Г. Фаскою. Лінгвіст розрізняє дві різні за своїм характером норми: дескриптивну та прескриптивну. Дескриптивною, на його думку, є норма, абсолютно ідентична можливостям, які надає система, вона не виключає жодного варіанта з усіх можливих. Ця норма детермінується лише системою мови та її внутрішніми закономірностями, тому вона й трансформується разом зі змінами у системі мови, а значить є поліваріативною. Прескриптивна норма ґрунтуються на виборі можливостей, наданих мовою системою, вона виникла шляхом перманентного виключення деяких із цих можливостей. Такі норми характеризуються відносною інваріантністю та стабільністю, вони властиві літературній мові (8). Якщо порівняти цю класифікацію із типологією Л.І. Скворцова, можна сказати, що дескриптивна норма є диспозитивною, а прескриптивна – імперативною.

Розрізнення норм за віднесеністю до субрівнів мовної системи здійснив Б. М. Головін, який виділив вимовні, акцентуаційні, словотвірні, морфологічні та синтаксичні норми. Спірним вважав мовознавець виокремлення лексичних норм, зазначивши, що «норма діє жорстко і категорично, до того ж у сфері мовленнєвого автоматизму. Вибір слова і його значення, як правило, не здійснюється так жорстко і категорично і залежить від рішення, яке прийме свідомість мовця. Цей вибір регулюється переважно не нормою, а доречністю....Але все ж таки на долю норми у лексиці залишається дещо: це ті слова і фразеологізми, вживання яких заборонено літературною мовою» (9, 49). Також дослідник лише вказував на виділення в лінгвістичній літературі стилістичних норм, під якими розуміють «невідповідність обраного слова чи синтаксичної конструкції умовам спілкування та стилю викладу» (9, 49), однак сам не вважав їх нормами. Хоч зазначену класифікацію було впроваджено понад 20 років тому, вона залишається актуальною й дотепер. С.І. Виноградов, досліджуючи нормативний аспект культури мови, виділяє норми вимови й наголосу, лексико-фразеологічні та граматичні (словотвірні, морфологічні, синтаксичні), орфографічні й пунктуаційні норми (10).

С. Я. Єрмоленко наголошує, що норми мови зазвичай співвідносяться з рівнями мовної структури, але не ототожнюються з ними, і виділяє орфоепічні, орфографічні, словотвірні, лексичні, фразеологічні, граматичні та стилістичні норми (11). О.Д. Пономарів також аналізує всі ці норми, крім орфографічних (12).

На нашу думку, найбільш повно за параметром віднесеності до мовного рівня поділяє норми Л. В. Струганець. Вона вважає, що норма існує на всіх мовних рівнях (як основних, так і допоміжних), тому доречно виокремлювати орфоепічні, акцентуаційні, лексичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, стилістичні, орфографічні та пунктуаційні норми (4).

Отже, опис наявних класифікацій норм засвідчив їх багатоманіття, зумовлене різними диференційними підходами. Однак зазначені типології мають і чимало спільного, тому певною мірою накладаються одна на одну. Цей факт можна пояснити тим, що деякі ознаки й властивості норм (відповідність норм певним мовним рівням; ступінь обов'язковості/факультативності, ступінь стабільності, стилістична характеристика норми тощо) виявилися надзвичайно взаємопов'язаними і взаємозалежними. Тому навіть узявши за основу поділу тільки якусь одну з ознак, ми неминуче простежуємо й вияв усіх інших властивостей норми в тому чи іншому її типі.

Подальше ж ґрутовне вивчення мовної норми вбачаємо у вирішенні питань про критерії її виділення, співвіднесеність мовної та літературної норм, варіативність норми та її кодифікацію на сучасному етапі.

- Пилинський М.М. Літературні норми. Типи та їх класифікація // Мовознавство. – 1974. – № 3.
- Ицкович В. А. Языковая норма. – М., 1968.
- Едличка А. Типы норм языковой коммуникации // Культура речи филолога и принципы стилистического анализа текста: Хрестоматия. – Екатеринбург, 2008.

4. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль, 2002.
5. Бельчиков Ю. А. О нормах литературной речи // Вопросы культуры речи. – 1965. – № 6.
6. Скворцов Л. Н. Актуальные теоретические проблемы культуры речи // Скворцов Л.Н. Основы культуры речи: Хрестоматия. – М., 1984.
7. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке: Учебное пособие // <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook050/01/index.html>
8. Фаска Г. Норма серболужского (литературного) языка и ее кодификация // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах / Доклады на IV заседании Международной комиссии по славянским литературным языкам 22 – 25 октября 1974 г. – М, 1976.
9. Головин Б. Н. Основы культуры речи. – М., 1980.
10. Виноградов С. И. Нормативный и коммуникативно-прагматический аспекты культуры речи // Культура речи филолога и принципы стилистического анализа текста: Хрестоматия. – Екатеринбург, 2008.
11. Єрмоленко С. Я. Норма мовна // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2007.
12. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови. – К., 1992.